

The Representation of Peace Culture and Peacebuilding Components in Rumi's *Masnavi Manavi*

Moslem Ahmadi¹ , Zahra Sa'adati-Nia²

1- Assistant Professor of Persian Language and Literature, Imam Ali University, Iran.

Email: ahmady@iamu.ac.ir

2- Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Pa.C, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: saadatynia@iau.ac.ir

Date received: 2026/03/08

Date revised: 2026/04/30

Date accepted: 2026/05/03

Doi: 10.22034/ipsan.2026.593922.1025

Dor: 20.1001.1.31160719.1405.2.1.1.1

Extended Abstract Introduction

Peace is one of the fundamental concepts in human social and ethical thought. In contemporary peace studies, peace is no longer understood merely as the absence of war or direct violence; rather, it encompasses justice, human dignity, constructive relationships, tolerance, dialogue, and the transformation of attitudes and structures that reproduce violence. Johan Galtung's distinction between negative and positive peace, as well as John Paul Lederach's relational approach to peacebuilding, has contributed significantly to this broader understanding of peace. Within this theoretical framework, cultural and intellectual traditions can provide valuable resources for understanding the ethical foundations of peace. Persian mystical literature, particularly the works of Jalal al-Din Muhammad Rumi, contains extensive reflections on human relationships, self-transformation, love, tolerance, justice, and peaceful coexistence. Nevertheless, these elements have often been examined separately rather than as components of an integrated culture of peace. Therefore, the present study aims to analyze the components of peace culture in Rumi's *Masnavi*, focusing on the relationship between inner transformation and social peace. The central question is how Rumi conceptualizes the transition from inner peace to peaceful human coexistence and which ethical principles constitute this process.

Methodology

This study employs a qualitative approach based on thematic content analysis of Rumi's *Masnavi*. Relevant verses, narratives, and conceptual passages concerning peace, conflict, human relationships, moral transformation, love, tolerance, justice, and human dignity were identified and interpreted within the framework of contemporary peace studies. The analysis was conducted through a process of identifying meaningful textual units, coding them according to their conceptual content, grouping related codes into

broader categories, and interpreting the resulting themes in relation to major concepts in peace studies. Particular attention was paid to Galtung's concepts of positive peace, direct, structural, and cultural violence, as well as Lederach's emphasis on relationship-building, dialogue, recognition of the other, and transformative peacebuilding. The study also draws on more recent approaches to relational and everyday peace in order to establish a conceptual dialogue between Rumi's mystical thought and contemporary peace scholarship. The primary textual evidence was derived from *Masnavi*, while relevant secondary sources were used to interpret the findings and establish conceptual comparisons.

Results and Discussion

The findings indicate that peace in Rumi's thought constitutes a continuous process beginning with individual transformation and extending toward social coexistence. The first and fundamental component is inner peace. Rumi considers self-knowledge, purification of the self, control of destructive desires, and liberation from egocentrism as prerequisites for genuine peace. In his view, anger, greed, pride, jealousy, and excessive attachment to the self-generate internal disorder and may subsequently appear as conflict and violence in human relationships. Thus, social peace cannot be achieved independently of moral and psychological transformation at the individual level.

The second component is love and empathy. In Rumi's thought, love is not merely an emotional or mystical experience but a transformative force capable of overcoming egocentrism and strengthening solidarity with others. Love enables individuals to move beyond narrow identities and recognize deeper forms of human connectedness. In this respect, Rumi's conception of love can be interpreted as an ethical foundation for empathy, compassion, mutual respect, and the reduction of hostility. This finding is conceptually comparable with contemporary approaches that emphasize the relational foundations of sustainable peace.

The third component is tolerance, dialogue, and acceptance of the other. Rumi repeatedly criticizes dogmatism, prejudice, and the tendency to regard one's own perspective as the absolute measure of truth. The narratives of Moses and the Shepherd and the story of the elephant in the dark room demonstrate the limitations of partial perception and the dangers of rigid judgment. Rumi's emphasis on listening, humility, recognition of differences, and understanding alternative perspectives provides an important ethical basis for constructive dialogue. From the perspective of peace studies, such principles correspond with relational peacebuilding, which regards recognition of the other, trust, dialogue, and transformation of relationships as essential conditions of sustainable peace.

The fourth component is justice and human dignity. Rumi explicitly defines justice in terms of placing things in their proper position and regards injustice as a deviation from balance and order. His condemnation of oppression and his emphasis on the inner value of human beings demonstrate that peace cannot be separated from ethical justice and respect for human dignity. This dimension corresponds conceptually with Galtung's understanding of positive peace, according to which sustainable peace requires more than the absence of direct violence and depends upon just relationships and the reduction of structural and cultural forms of violence.

Finally, these components lead to peaceful coexistence and a peace-oriented society. The findings suggest that Rumi's thought presents peace as a gradual movement from self-transformation toward interpersonal and social transformation. Accordingly, the conceptual model derived from the analysis can be expressed as follows: inner peace → love and empathy → tolerance and constructive dialogue → justice and human dignity → peaceful coexistence. This model demonstrates that Rumi does not conceptualize peace as a static condition but as a dynamic ethical process in which individual transformation creates the foundation for healthier social relationships.

Conclusion

The study concludes that Rumi's *Masnavi* contains a coherent ethical framework for understanding the culture of peace. Although Rumi's thought is rooted in Islamic mysticism rather than modern political and social theory, several of its central principles show significant conceptual affinities with contemporary peace studies. Rumi places inner transformation at the beginning of the peace process and connects it to love, empathy, tolerance, dialogue, justice, and human dignity. The distinctive contribution of this study lies in bringing these elements together as an interconnected model rather than treating them as isolated moral concepts. The findings suggest that Rumi's thought can serve as a valuable cultural and ethical resource for dialogue between Persian mystical literature and contemporary peace studies. At the same time, the similarities identified should be understood as conceptual affinities rather than as evidence that Rumi anticipated modern peace theory. Such a cautious comparative approach allows the contemporary relevance of Rumi's thought to be explored without separating it from its original mystical and intellectual context.

Keywords

Rumi, Masnavi, Culture of Peace, Inner Peace, Love, Tolerance, Dialogue, Positive Peace, Human Dignity.

بازتاب فرهنگ صلح و مؤلفه‌های صلح‌سازی در مثنوی معنوی مولانا

مسلم احمدی^۱، زهرا سعادت‌نی^۲

۱- استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه امام علی (ع)، تهران، ایران. ایمیل: ahmady@iamu.ac.ir

۲- استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد پرند، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. ایمیل:

saadatynia@iau.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۳

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۰۲/۱۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۱۷

Doi:10.22034/ipsan.2026.593922.1025

Dor:20.1001.1.31160719.1405.2.1.1.1

چکیده

صلح در اندیشه انسانی، مفهومی فراتر از فقدان جنگ و خشونت است و در رویکردهای جدید مطالعات صلح، به عنوان فرایندی اخلاقی، فرهنگی و اجتماعی مورد توجه قرار گرفته است. ادبیات فارسی، به ویژه آثار عرفانی، ظرفیت‌های گسترده‌ای برای بازخوانی مفاهیم مرتبط با صلح و همزیستی انسانی دارد. پژوهش حاضر با هدف بررسی بازتاب فرهنگ صلح در اندیشه مولانا جلال‌الدین محمد بلخی، با تأکید بر مثنوی معنوی و با رویکرد مطالعات صلح انجام شده است. مسئله اصلی پژوهش آن است که مؤلفه‌های فرهنگ صلح در منظومه فکری مولوی چگونه بازتاب یافته و چه نسبتی با مفاهیم صلح در اندیشه معاصر دارد؟ این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از تحلیل محتوای کیفی، حکایت‌ها و ابیات منتخب مثنوی معنوی را بررسی کرده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که صلح در اندیشه مولوی فرایندی چندلایه است که از صلح درون‌فردی و پالایش نفس آغاز می‌شود و از طریق عشق، مدارا، گفتگو، پذیرش دیگری، عدالت و پاسداشت کرامت انسانی به سطح اجتماعی گسترش می‌یابد. همچنین، تحلیل متون نشان می‌دهد که مولوی صلح را نه فقط نبود تعارض، بلکه نتیجه تحول اخلاقی انسان و اصلاح روابط انسانی می‌داند. نتایج پژوهش بیانگر آن است که میان برخی مؤلفه‌های فرهنگ صلح در اندیشه مولوی و مفاهیم مطرح در مطالعات معاصر صلح، به ویژه صلح مثبت، کاهش خشونت فرهنگی و احترام به کرامت انسان، هم‌پوشانی مفهومی وجود دارد.

واژگان کلیدی: مولوی، مثنوی، صلح، عشق، مدارا، گفتگو، صلح مثبت، کرامت انسانی.

مقدمه و طرح مسئله

صلح از بنیادی‌ترین آرمان‌های مشترک همه جوامع انسانی است و در طول تاریخ، همواره یکی از دغدغه‌های اصلی اندیشمندان، فیلسوفان، عارفان و ادیبان بوده است. در رویکردهای سنتی، صلح بیشتر در تقابل با جنگ تعریف می‌شد؛ اما در مطالعات معاصر، این مفهوم به فرایندی پویا برای تحقق عدالت، همزیستی، مدارا، گفتگو و کرامت انسانی گسترش یافته است. از این منظر، صلح فقط فقدان خشونت نیست، بلکه مجموعه‌ای از ارزش‌ها، نگرش‌ها و کنش‌هایی است که زمینه شکل‌گیری روابط سالم و پایدار میان انسان‌ها را فراهم می‌کند (Galtung¹, 1969: 167-168).

ادبیات فارسی یکی از مهم‌ترین عرصه‌های تبیین و ترویج فرهنگ صلح به شمار می‌آید. شاعران و نویسندگان فارسی‌زبان، به‌ویژه در حوزه ادبیات عرفانی، با بهره‌گیری از زبان تمثیل، روایت و حکایت، انسان را به مدارا، گذشت، همدلی، عدالت و عشق دعوت کرده‌اند. در این میان، اندیشه‌های مولانا جایگاهی ممتاز دارد، زیرا جهان‌بینی او بر عشق، وحدت، کرامت انسان، نفی تعصب و حرکت از کثرت به وحدت استوار است (زرین کوب، ۱۳۸۴: ۴۵).

مثنوی معنوی، افزون بر آنکه یکی از برجسته‌ترین آثار عرفانی زبان فارسی است، نظامی فکری و تربیتی نیز محسوب می‌گردد که در آن، اصلاح درون انسان، مقدمه اصلاح جامعه معرفی می‌شود. مولوی ریشه بسیاری از نزاع‌ها و آشفتگی‌های اجتماعی را در ناآگاهی، خودبینی، خشم، حرص و غفلت می‌داند و بر این باور است که با خودشناسی، عشق الهی، مدارا و گفتگو می‌توان به صلحی پایدار دست یافت. از این رو، صلح در اندیشه او صرفاً یک وضعیت سیاسی یا اجتماعی نیست، بلکه حقیقتی وجودی است که از تحول درونی انسان آغاز می‌شود و در روابط اجتماعی و حتی مناسبات میان ملت‌ها جلوه می‌یابد (جعفری، ۱۳۷۸: ۷۲). در دهه‌های اخیر، گسترش مطالعات صلح، به‌ویژه نظریه «صلح مثبت» یوهان گالتونگ، امکان بازخوانی متون کلاسیک را از منظری نو فراهم کرده است. گالتونگ، صلح مثبت را فراتر از نبود جنگ دانسته و آن را در گرو رفع خشونت‌های مستقیم، ساختاری و فرهنگی و تحقق عدالت، مشارکت، همبستگی و احترام متقابل می‌داند (Galtung, 1969: 167-171).

تجربه تاریخی نشان داده که صلح پایدار تنها با پایان یافتن جنگ‌ها و خشونت‌های آشکار تحقق نمی‌یابد، زیرا بسیاری از زمینه‌های تعارض در لایه‌های عمیق‌تر فرهنگی، اخلاقی و اجتماعی ریشه دارند. به همین دلیل صلح از مفهوم محدود «نبود جنگ» عبور کرده و به سوی فهمی گسترده‌تر از صلح حرکت کرده

است. بر این اساس، بررسی منابع فرهنگی و فکری تمدن‌ها برای شناخت مبانی اخلاقی و انسانی صلح، اهمیت ویژه‌ای یافته است.

ادبیات عرفانی یکی از مهم‌ترین حوزه‌هایی است که در آن، صلح نه فقط به عنوان یک وضعیت سیاسی، بلکه به عنوان نتیجه تحول درونی انسان و اصلاح روابط او با دیگران مورد توجه قرار گرفته است. در میان آثار عرفانی، مثنوی مولوی جایگاهی ممتاز دارد، زیرا این اثر، مجموعه‌ای گسترده از آموزه‌های انسان‌شناختی، اخلاقی و اجتماعی درباره خودشناسی، عشق، مدارا، عدالت و نحوه ارتباط انسان با جهان پیرامون است. مولوی سرچشمه بسیاری از تعارض‌های انسانی را در درون انسان جستجو می‌کند. از نگاه او، انسانی که گرفتار خودخواهی، خشم، حرص و خواهش‌های نفسانی است، توانایی برقراری رابطه‌ای مبتنی بر آرامش و همدلی را ندارد.

از سوی دیگر، عشق در اندیشه مولوی یکی از مهم‌ترین نیروهای ایجادکننده پیوند میان انسان‌ها است. این عشق صرفاً تجربه‌ای فردی و عرفانی نیست، بلکه عاملی برای عبور انسان از خودمحوری و حرکت به سوی همدلی و پذیرش دیگری است. چیتیک معتقد است که در اندیشه مولوی، عشق محور اصلی حرکت انسان به سوی کمال و عامل پیوند میان انسان و حقیقت هستی است (Chittick, 1983: 195-203).¹

بر این اساس، عشق مولوی را می‌توان یکی از مبانی اخلاقی فرهنگ صلح دانست، زیرا جامعه صلح‌آمیز نیازمند انسان‌هایی است که توانایی دیدن ارزش و شأن دیگری را داشته باشند.

بنابراین، مسئله اصلی پژوهش حاضر آن است که مؤلفه‌های فرهنگ صلح در مثنوی معنوی کدام هستند و این مؤلفه‌ها چه نسبتی با نظریه صلح مثبت دارند؟

مروری بر پیشینه و ادبیات پژوهش

پژوهش‌های انجام شده درباره اندیشه مولوی را می‌توان در دو دسته کلی جای داد: دسته نخست، پژوهش‌هایی که به بررسی ابعاد عرفانی، اخلاقی، تربیتی و انسان‌شناختی آثار مولوی پرداخته‌اند و دسته دوم، مطالعاتی که به طور خاص مفاهیمی مانند مدارا، تساهل، همزیستی، عشق و صلح را در آثار او بررسی کرده‌اند.

در میان پژوهش‌های مولوی‌پژوهی، آثار پژوهشگرانی مانند بدیع الزمان فروزانفر، عبدالحسین زرین‌کوب، محمدتقی جعفری، کریم زمانی، ویلیام چیتیک و آناه‌ماری شیمل، سهم مهمی در تبیین مبانی فکری، عرفانی و انسان‌شناختی اندیشه مولوی داشته است. این آثار، هرچند به طور مستقیم با رویکرد مطالعات صلح نگاشته

نشده‌اند، اما زمینه‌ای ارزشمند برای فهم مفاهیمی چون عشق، مدارا، وحدت، کرامت انسان و نفی تعصب فراهم آورده‌اند که از ارکان فرهنگ صلح محسوب می‌شوند.

در میان پژوهش‌های داخلی، برخی مطالعات به بررسی نسبت میان ادبیات فارسی، عرفان اسلامی و فرهنگ صلح پرداخته‌اند. تبیان و آسیایی (۱۳۹۷) ظرفیت گفتمان عرفانی را در تقویت آزادی، گفتگو و همزیستی مورد توجه قرار داده‌اند. عسکری و خسروی (۱۳۹۵) نیز مبانی نظری مطالعات صلح را از منظر حقوق بین‌الملل بررسی کرده‌اند و بر نقش عدالت و کرامت انسانی در تحقق صلح پایدار تأکید دارند. با وجود این، این پژوهش‌ها بیشتر بر مباحث نظری یا حقوقی متمرکز بوده‌اند و به تحلیل منسجم مؤلفه‌های فرهنگ صلح در مثنوی معنوی نپرداخته‌اند. مقاله «جلوه‌های صلح و بشردوستی در اشعار مولانا، حافظ و سعدی» از فرانک سلیمانی با رویکردی توصیفی، مفاهیمی چون مدارا، بخشش، گذشت، احسان، آزاداندیشی و تساهل را در آثار این سه شاعر بررسی کرده و نشان داده که این مفاهیم جایگاهی محوری در اندیشه آنان دارند. با وجود ارزش این پژوهش، به دلیل رویکرد تطبیقی و توصیفی، ساختار منسجم فرهنگ صلح در مثنوی معنوی و نسبت آن با نظریه‌های نوین مطالعات صلح بررسی نشده است. همچنین علی تمیزال در مقاله صلح و دوستی از دیدگاه مولانا به واژه‌های صلح، دوستی و آشتی در کتب آسمانی مانند قرآن، انجیل، تورات و کتاب‌های عرفانی، فلسفی و ادبی توجه دارد اما در این میان از نظریه خاصی استفاده نکرده است.

در سال‌های اخیر، راجر مک‌گینتی^۱ با طرح مفهوم «صلح روزمره»^۲، رویکردی نوین در مطالعات صلح ارائه کرده است. وی معتقد است که صلح پایدار صرفاً از طریق توافقات سیاسی یا مداخلات دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی حاصل نمی‌شود، بلکه در تعاملات روزمره افراد، اعتماد متقابل، همدلی، مدارا، همکاری و احترام به دیگری نیز شکل می‌گیرد. از دیدگاه او، رفتارهای به ظاهر کوچک اما مستمر در زندگی روزانه، نقش مهمی در کاهش خشونت و تقویت همزیستی مسالمت‌آمیز دارند (Mac Ginty, 2021). این رویکرد از آن جهت با اندیشه مولوی قابل مقایسه است که هر دو، اصلاح روابط انسانی را از تحول درونی و اخلاقی افراد آغاز می‌کنند.

رامزباتم، وودهاوس و میال (Ramsbotham, Woodhouse & Miall, 2023)^۳ در ویرایش پنجم کتاب *Contemporary Conflict Resolution*^۴، حل تعارض را فراتر از مدیریت بحران دانسته و بر نقش گفتگو،

1 - Roger Mac Ginty

2 - Everyday Peace

3 - Oliver Ramsbotham, Tom Woodhouse, and Hugh Miall

4 - Contemporary Conflict Resolution

اعتمادسازی، عدالت و دگرگونی روابط انسانی در ایجاد صلح پایدار تأکید می‌کنند. آنان نشان می‌دهند که صلح زمانی پایدار خواهد بود که ساختارهای مولد خشونت اصلاح شوند و روابط اجتماعی بر پایه احترام متقابل و مشارکت شکل گیرند. این برداشت با تأکید مولوی بر مدارا، گفتگو و اصلاح اخلاقی انسان همسویی قابل توجهی دارد.

از سوی دیگر، الیور ریچموند^۱ در آثار جدید خود درباره صلح‌سازی، صلح را فرایندی رابطه‌محور و رهایی‌بخش می‌داند که بدون مشارکت فعال مردم، عدالت و مشروعیت اجتماعی تحقق نمی‌یابد. به باور او، صلح پایدار زمانی شکل می‌گیرد که کرامت انسان، گفتگو، اعتماد و مشارکت اجتماعی به‌عنوان ارکان اصلی نظم اجتماعی مورد توجه قرار گیرند. این دیدگاه نیز با تأکید مولوی بر کرامت انسان، عشق و اصلاح روابط انسانی، دارای هم‌پوشانی مفهومی است. همچنین، سودرستروم، آکبو و یارستاد (Söderström, Åkebo & Jarstad, 2021)^۲ با طرح مفهوم صلح رابطه‌ای^۳، استدلال می‌کنند که صلح تنها نبود خشونت نیست، بلکه کیفیت روابط میان افراد و گروه‌ها، اعتماد، احترام متقابل، پذیرش تفاوت‌ها و همکاری اجتماعی را نیز در بر می‌گیرد. در این چارچوب، روابط انسانی سالم، مهم‌ترین شاخص صلح پایدار محسوب می‌شود. این برداشت با اندیشه مولوی درباره همدلی، عشق، مدارا و پذیرش دیگری، هم‌خوانی چشمگیری دارد.

در همین راستا، پامینا فیرچاو (Pamina Firchow, 2018)^۴ با ارائه مفهوم «بازپس‌گیری صلح روزمره»^۵، بر اهمیت تجربه‌های زیسته مردم در ارزیابی و تحقق صلح تأکید می‌کند. وی معتقد است که صلح پایدار زمانی معنا می‌یابد که افراد در زندگی روزمره خود احساس امنیت، احترام، اعتماد و کرامت کنند. این نگاه، صلح را پدیده‌ای انسانی و اجتماعی می‌داند که از کیفیت روابط میان انسان‌ها سرچشمه می‌گیرد؛ برداشتی که با تأکید مولوی بر عشق، کرامت انسانی و همزیستی مسالمت‌آمیز، از نظر مفهومی همسو است.

بررسی پژوهش‌های انجام شده نشان می‌دهد که بیشتر مطالعات مربوط به مولوی، بر ابعاد عرفانی، اخلاقی، تربیتی یا ادبی آثار او متمرکز بوده‌اند و پژوهش‌هایی که به مفهوم صلح پرداخته‌اند نیز غالباً به معرفی ارزش‌هایی مانند مدارا، عشق، گذشت و تساهل بسنده کرده‌اند. بر این اساس، پژوهش حاضر می‌کوشد با

1 - Oliver P. Richmond

2 - Oliver Ramsbotham, Tom Woodhouse, Hugh Miall

3 - Relational Peace

4 - Pamina Firchow

5 - Reclaiming Everyday Peace

بهره‌گیری از چارچوب نظری صلح مثبت، مؤلفه‌های فرهنگ صلح را از متن مثنوی استخراج و تحلیل کند و با ارائه الگویی مفهومی از فرهنگ صلح در اندیشه مولوی، خلأ موجود میان مطالعات ادبی و مطالعات صلح را تا حدی جبران نماید. وجه تمایز این پژوهش آن است که به جای گردآوری صرف مضامین اخلاقی یا عرفانی، در پی بازسازی یک نظام فکری منسجم درباره فرهنگ صلح در اندیشه مولوی است.

مبانی نظری پژوهش

۱. مفهوم صلح

صلح از کهن‌ترین و بنیادی‌ترین مفاهیم اندیشه بشری است و در طول تاریخ، همواره یکی از آرمان‌های مشترک ادیان، مکاتب فلسفی و نظام‌های اخلاقی به شمار آمده است. در زبان فارسی، واژه «صلح» علاوه بر معنای آشتی و سازش، بر مفاهیمی چون آرامش، امنیت، همزیستی و رفع خصومت نیز دلالت دارد (فرهنگ معین، ۱۳۷۸: ۲۱۶۰). در زبان عربی نیز واژه «صلح» از ریشه «صَلَحَ» به معنای شایستگی، اصلاح و سامان‌یافتگی گرفته شده و با مفاهیمی همچون اصلاح، سازگاری و رفع فساد پیوندی عمیق دارد. در منابع اسلامی، صلح صرفاً به معنای پایان جنگ نیست، بلکه مفهومی اخلاقی و اجتماعی است که با عدالت، احسان، اصلاح ذات‌البین و رعایت کرامت انسان ارتباطی تنگاتنگ دارد (خامنه‌ای، ۱۳۸۱: ۸۵).

در علوم اجتماعی معاصر، مفهوم صلح دچار تحول اساسی شده است. تا نیمه قرن بیستم، بیشتر نظریه‌ها صلح را در تقابل با جنگ تعریف می‌کردند؛ اما با گسترش مطالعات صلح، این مفهوم از سطح نبود جنگ فراتر رفت و به مجموعه‌ای از شرایط فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی اطلاق شد که امکان زندگی توأم با عدالت، امنیت و همزیستی را فراهم می‌آورند. در این رویکرد، صلح نه یک وضعیت منفعل، بلکه فرایندی فعال برای ایجاد روابط عادلانه و انسانی میان افراد و جوامع است (Galtung, 1969).

۲. فرهنگ صلح

فرهنگ صلح مجموعه‌ای از ارزش‌ها، نگرش‌ها، باورها و رفتارهایی است که خشونت را نفی کرده و بر گفتگو، مدارا، احترام متقابل، عدالت، مشارکت و مسئولیت‌پذیری اجتماعی تأکید می‌کند. در این معنا، صلح تنها نتیجه نبود جنگ نیست، بلکه حاصل شکل‌گیری فرهنگی است که در آن، تعارض‌ها از طریق تعامل، تفاهم و همکاری حل و فصل می‌شوند (تیبانیان و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۵۸).

در اسناد بین‌المللی نیز فرهنگ صلح به‌عنوان یکی از مهم‌ترین راهبردهای توسعه پایدار معرفی شده و بر آموزش، گفتگو، احترام به تنوع فرهنگی، حقوق بشر، برابری، عدالت اجتماعی و مشارکت همگانی تأکید

می‌شود. این رویکرد نشان می‌دهد که تحقق صلح پایدار بدون اصلاح نگرش‌ها و نهادهای ارزش‌های اخلاقی و انسانی امکان‌پذیر نیست.

۳. نظریه صلح مثبت و صلح منفی

نقطه عطف مطالعات معاصر صلح را می‌توان در نظریه صلح مثبت و صلح منفی دانست که توسط یوهان گالتونگ ارائه شد. وی با نقد برداشت سنتی از صلح، میان دو گونه صلح تمایز قائل شد. صلح منفی به وضعیتی گفته می‌شود که در آن جنگ یا خشونت مستقیم وجود ندارد؛ اما زمینه‌های بی‌عدالتی، تبعیض، نابرابری، نفرت و خشونت ساختاری همچنان پابرجا است. در چنین شرایطی، اگرچه جامعه ظاهراً آرام است، اما امکان بروز تعارض و خشونت همواره وجود دارد.

در مقابل، صلح مثبت به وضعیتی اطلاق می‌شود که افزون بر نبود خشونت مستقیم، عوامل ایجادکننده خشونت نیز از میان برداشته شده باشند. تحقق عدالت، رفع تبعیض، احترام به کرامت انسان، مشارکت اجتماعی، گفتگو، مدارا و همبستگی اجتماعی از مهم‌ترین مؤلفه‌های صلح مثبت به شمار می‌آیند. بر این اساس، صلح مثبت مفهومی پویا و فرایندی مستمر برای ساختن جامعه‌ای عادلانه و انسانی است (Galtung, 1969).

در کنار نظریه صلح مثبت و صلح منفی گالتونگ، دیدگاه جان پل لدرک درباره «صلح‌سازی» یکی دیگر از چارچوب‌های مهم در مطالعات معاصر صلح به شمار می‌رود. لدرک با نقد رویکردهایی که حل منازعه را عمدتاً به پایان دادن به تعارض یا دستیابی به توافق میان طرفین محدود می‌کنند، بر ضرورت ایجاد تغییرات عمیق‌تر در روابط، ساختارها و زمینه‌های اجتماعی منازعه تأکید دارد. از دیدگاه وی، هدف صلح‌سازی صرفاً پایان دادن به وضعیت خشونت‌آمیز نیست، بلکه باید شرایطی ایجاد شود که روابط انسانی و اجتماعی از وضعیت مخرب به روابطی سازنده و پایدار تبدیل شوند (Lederach, 1997; Lederach, 2003).^۱

یکی از عناصر اساسی نظریه لدرک، تأکید بر «روابط انسانی» و «آشتی» است. در این رویکرد، صلح پایدار در کیفیت روابط میان افراد و گروه‌ها ریشه دارد و از این رو، گفتگو، اعتمادسازی، شناخت متقابل، مسئولیت‌پذیری، پذیرش دیگری و بازسازی روابط اجتماعی از اهمیت اساسی برخوردار هستند. لدرک در چارچوب صلح‌سازی همچنین بر نقش کنشگران مختلف در سطوح گوناگون جامعه تأکید می‌کند و معتقد است صلح پایدار تنها از طریق توافق میان نخبگان سیاسی ایجاد نمی‌شود، بلکه مشارکت گروه‌های اجتماعی و کنشگران محلی نیز در فرایند صلح‌سازی ضروری است (Lederach, 1997).

از این منظر، میان دیدگاه لدرک و مفهوم «صلح مثبت» گالتونگ ارتباط مفهومی قابل توجهی وجود دارد. گالتونگ بر رفع زمینه‌های ساختاری و فرهنگی خشونت و ایجاد شرایط عادلانه تأکید می‌کند، در حالی که لدرک بر فرایند اجتماعی و رابطه‌ای تحقق صلح، تحول روابط و بازسازی مناسبات آسیب دیده تمرکز دارد. بنابراین، می‌توان گفت که نظریه گالتونگ بیشتر به شرایط و مؤلفه‌های مطلوب صلح توجه دارد، در حالی که لدرک بر فرایندها و ساز و کارهای دستیابی به صلح پایدار تأکید می‌کند. این دو دیدگاه در کنار یکدیگر چارچوب نظری مناسبی برای تحلیل مؤلفه‌های صلح در متون کلاسیک فارسی فراهم می‌کنند. بر این اساس، در پژوهش حاضر، دیدگاه گالتونگ برای شناسایی و تبیین مؤلفه‌هایی همچون عدالت، رفع خشونت و نابرابری و تمایز میان صلح منفی و مثبت به کار گرفته می‌شود؛ در مقابل، نظریه لدرک برای تحلیل مؤلفه‌هایی مانند گفتگو، مدارا، بخشش، آشتی، اصلاح روابط، پذیرش دیگری و تحول مناسبات اجتماعی مورد استفاده قرار می‌گیرد. به این ترتیب، چارچوب نظری پژوهش از سطح «تعریف و وضعیت صلح» فراتر رفته و «فرایند شکل‌گیری و پایدارسازی صلح» را نیز در بر می‌گیرد.

۴. مؤلفه‌های فرهنگ صلح

با بررسی ادبیات نظری مطالعات صلح، می‌توان مهم‌ترین مؤلفه‌های فرهنگ صلح را در چند محور اساسی دسته‌بندی کرد:

۱. کرامت ذاتی انسان
۲. عدالت و برابری
۳. مدارا و احترام به تفاوت‌ها
۴. گفتگو و تفاهم
۵. همدلی و همکاری
۶. نفی خشونت
۷. مسئولیت‌پذیری اجتماعی
۸. همزیستی مسالمت‌آمیز
۹. بخشایش و گذشت
۱۰. مشارکت در اصلاح جامعه

این مؤلفه‌ها صرفاً مفاهیمی اخلاقی نیستند، بلکه شاخص‌هایی برای سنجش میزان تحقق فرهنگ صلح در یک جامعه به شمار می‌روند و می‌توانند چارچوبی تحلیلی برای مطالعه متون ادبی و عرفانی فراهم آورند (ولی‌خانی و همکاران، ۱۴۰۱: ۶۷-۶۶).

۵. نسبت نظریه صلح با اندیشه مولوی

بررسی اندیشه مولوی نشان می‌دهد که بسیاری از مؤلفه‌های یاد شده در سراسر مثنوی معنوی حضور دارند. دعوت به عشق، تأکید بر خودشناسی، نفی خودخواهی، مدارا با دیگران، پرهیز از تعصب، توجه به کرامت انسان و اصلاح روابط اجتماعی، همگی نشان‌دهنده آن است که مولوی صلح را نتیجه اصلاح درونی انسان و تحول اخلاقی جامعه می‌داند.

البته نباید اندیشه مولانا را با نظریه‌های معاصر یکسان انگاشت، زیرا مبانی معرفتی و انسان‌شناختی این دو متفاوت است. گالتونگ از منظری جامعه‌شناختی و روابط بین‌الملل به صلح می‌نگرد، در حالی که مولوی با تکیه بر جهان‌بینی توحیدی و عرفانی، صلح را پیامد سلوک معنوی، عشق الهی و تزکیه نفس می‌داند. با وجود این تفاوت‌ها، میان بسیاری از مؤلفه‌های صلح مثبت و آموزه‌های مثنوی معنوی هم‌پوشانی قابل توجهی وجود دارد. از این رو، نظریه صلح مثبت می‌تواند به‌عنوان چارچوبی تحلیلی برای استخراج و تبیین مؤلفه‌های فرهنگ صلح در اندیشه مولوی به کار گرفته شود.

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف، بنیادی و از نظر شیوه اجرا، توصیفی-تحلیلی است. گردآوری داده‌ها به روش کتابخانه‌ای و با بهره‌گیری از منابع دست اول و دوم انجام شده است. منبع اصلی پژوهش، کتاب ارزشمند مثنوی مولانا است و در کنار آن، برای تبیین مبانی نظری و تحلیل یافته‌ها، از منابع معتبر در حوزه مولوی‌پژوهی، عرفان اسلامی و مطالعات صلح استفاده شده است. در این روش، چارچوب نظری پژوهش، که در اینجا نظریه صلح مثبت و صلح منفی گالتونگ است، مبنای اولیه برای شناسایی و طبقه‌بندی داده‌ها قرار می‌گیرد؛ با این حال، پژوهشگر خود را به این چارچوب محدود نمی‌سازد و در صورت ظهور مؤلفه‌های جدید در متن مثنوی معنوی، آنها را نیز به‌عنوان مقوله‌های مستقل شناسایی و تحلیل می‌کند. این رویکرد امکان تلفیق چارچوب نظری با ظرفیت‌های مفهومی متن را فراهم می‌آورد و از تحمیل پیش‌فرض‌های نظری بر اثر ادبی جلوگیری می‌کند.

فرایند تحلیل در چهار مرحله انجام می‌شود. در مرحله نخست، ابیات و حکایت‌های مرتبط با مفاهیمی چون عشق، مدارا، گفتگو، عدالت، کرامت انسان، نفی خشونت، همزیستی و خودشناسی از مثنوی معنوی

استخراج می‌شوند. در مرحله دوم، این داده‌ها بر اساس شباهت‌های مفهومی کدگذاری و در قالب مقوله‌های اصلی سازمان‌دهی می‌شوند. در مرحله سوم، مقوله‌های به دست آمده با مؤلفه‌های نظریه صلح مثبت تطبیق و تحلیل می‌شوند. در مرحله پایانی، با اتکا به یافته‌های حاصل از تحلیل، الگوی مفهومی فرهنگ صلح در اندیشه مولوی ارائه می‌شود.

یافته‌های پژوهش

صلح درون‌فردی؛ زیربنای فرهنگ صلح در اندیشه مولوی

در منظومه فکری مولانا، صلح پیش از آنکه پدیده‌ای اجتماعی یا سیاسی باشد، یک وضعیت درونی و وجودی است. از نگاه مولوی، انسان تا زمانی که با خویشتن، امیال نفسانی و تعارض‌های درونی خود به تعادل نرسیده باشد، قادر به ایجاد رابطه‌ای صلح‌آمیز با دیگران نخواهد بود (زرین کوب، ۱۳۷۸: ۲۸).

مولانا در دفتر اول، آنجا که داستان پنهان کردن حال و مستی خود از دیگران را مطرح می‌کند، می‌گوید:

خویش را صافی کن از اوصاف خود تا ببینی ذات پاک صاف خود

(مولوی، ۱۳۷۷: دفتر اول بیت ۳۴۷۹)

او در این بیت، پاکسازی درون از صفات ناپسند را شرط رسیدن به حقیقت می‌داند. از منظر فرهنگ صلح، اصلاح روابط اجتماعی از خودسازی آغاز می‌شود، زیرا انسانی که از کینه، حسد، خشم و خودخواهی‌های یافته باشد، آمادگی بیشتری برای برقراری روابط مسالمت‌آمیز با دیگران خواهد داشت؛ آنچنان که مولوی در داستان پادشاه یهودی که نصرانیان را می‌کشت، می‌گوید:

چون غرض آمد هنر پوشیده شد صد حجاب از دل به سوی دیده شد

(مولوی، ۱۳۷۷: دفتر اول بیت ۳۳۵)

بر همین اساس، صلح بیرونی نتیجه مستقیم صلح درونی است، زیرا بسیاری از خشونت‌ها و تعارض‌های اجتماعی، ریشه در آشفتگی‌های اخلاقی، نگرش‌ها و نحوه ادراک انسان از خود و دیگران دارند (Chittick, 1983: 24-27). گالتونگ نیز معتقد است صلح صرفاً نبود جنگ و خشونت آشکار نیست، بلکه مستلزم دگرگونی در ساختارها، نگرش‌ها و روابطی است که زمینه‌ساز خشونت هستند (Galtung, 1969: 183-185). بنابراین، اندیشه مولوی را می‌توان تأکیدی بر «زیرساخت اخلاقی صلح» دانست، زیرا او اصلاح جهان بیرون را در گرو اصلاح جهان درون انسان می‌داند. این تأکید مولوی بر تحول درونی انسان، با برخی رویکردهای جدید در مطالعات صلح نیز قابل مقایسه است. ریچموند (Richmond, 2016) بر این باور است که صلح پایدار تنها از طریق توافق‌های رسمی یا کنترل تعارض حاصل نمی‌شود، بلکه

نیازمند دگرگونی نگرش‌ها، بازسازی روابط انسانی و توجه به ابعاد اخلاقی زندگی اجتماعی است. از این منظر، تأکید مولوی بر خودشناسی و پالایش درون را می‌توان به‌عنوان یکی از مبانی فرهنگی صلح تلقی کرد، زیرا هرگونه اصلاح پایدار در روابط اجتماعی، نیازمند تغییر در نگرش‌ها و رفتارهای فردی است.

نفس و خودمحوری؛ مانع اصلی آرامش درونی

یکی از مفاهیم بنیادین در اندیشه مولوی، مبارزه با نفس و رهایی از خودمحوری است. از دیدگاه او، منشأ بسیاری از ناهنجاری‌های اخلاقی، تعارض‌های فردی و اجتماعی و رفتارهای خشونت‌آمیز، غلبه نفس اماره و اسارت انسان در خواهش‌های نفسانی است. نفس تربیت نشده، انسان را به خودخواهی، حرص، تکبر، حسد و برتری‌جویی سوق می‌دهد و زمینه شکل‌گیری دشمنی، ستیزه و بی‌عدالتی را فراهم می‌سازد. از این رو، مولوی تهذیب نفس را نخستین گام در مسیر تعالی اخلاقی و پیش‌شرط تحقق صلح درونی و بیرونی می‌داند، زیرا انسانی که بر امیال و خودمحوری خویش غلبه کند، آمادگی بیشتری برای همدلی، مدارا، عدالت‌ورزی و برقراری روابطی مبتنی بر احترام و همزیستی مسالمت‌آمیز خواهد داشت. مولوی در دفتر سوم و حکایت مشهور مارگیر، نفس را به موجودی خطرناک تشبیه می‌کند:

نفس از درهاست او کی مرده است؟ از غم بی‌آلتی افسرده است

(مولوی، ۱۳۷۷: دفتر سوم بیت ۱۰۵۳)

تشبیه نفس به «اژدها» نشان‌دهنده نگاه هشدارآمیز مولوی به نیروهای کنترل نشده درونی انسان است. از دیدگاه او، آرامش حقیقی زمانی حاصل می‌شود که انسان بتواند خواهش‌های نفسانی را مهار کرده و از خودخواهی عبور کند. بررسی حکایت‌های گوناگون مثنوی نیز نشان می‌دهد که مبارزه با نفس و تهذیب درون، از مهم‌ترین مراحل سلوک عرفانی در اندیشه مولوی به شمار می‌آید.

از منظر مطالعات صلح، این موضوع اهمیت ویژه‌ای دارد، زیرا خشونت صرفاً در قالب رفتارهای آشکار بروز نمی‌یابد، بلکه در نگرش‌ها، الگوهای فرهنگی و کیفیت روابط انسانی نیز ریشه دارد. یوهان گالتونگ با طرح مفهوم «خشونت فرهنگی» نشان می‌دهد که باورها، ارزش‌ها و نگرش‌هایی که تبعیض، برتری‌جویی و طرد دیگری را مشروع جلوه می‌دهند، زمینه تداوم خشونت مستقیم و ساختاری را فراهم می‌کنند (Galtung, 1990: 291–305). همچنین، جان پل لدرک صلح‌سازی را فرایندی مبتنی بر تحول روابط انسانی می‌داند که از طریق تقویت همدلی، اعتماد، گفتگو و به رسمیت شناختن دیگری تحقق می‌یابد (Lederach, 1997: 23–35). پس تربیت اخلاقی و اصلاح نگرش‌های فردی را می‌توان یکی از پیش‌نیازهای کاهش خشونت و استقرار صلح پایدار دانست؛ برداشتی که با تأکید مولوی بر تهذیب نفس و

رهایی از خودمحوری همخوانی دارد. در رویکردهای جدید مطالعات صلح نیز، منشأ بسیاری از تعارض‌ها تنها در ساختارهای بیرونی جستجو نمی‌شود، بلکه الگوهای ذهنی، نگرش‌های پردکننده و شیوه‌های تعامل انسانی نیز مورد توجه قرار می‌گیرند. مک‌گینتی (Mac Ginty, 2021) با طرح مفهوم صلح روزمره نشان می‌دهد که تغییرات کوچک در رفتارها، نگرش‌ها و روابط روزانه افراد می‌تواند نقش مهمی در کاهش زمینه‌های خشونت داشته باشد.

خودشناسی و تحول درونی؛ مسیر دستیابی به صلح

مولوی صلح درونی را بدون شناخت حقیقت انسان ممکن نمی‌داند. از دیدگاه او، انسان باید از وابستگی به ظواهر و تعلقات مادی فراتر رود و با شناخت حقیقت وجودی خویش، زمینه آرامش و تعالی اخلاقی را فراهم سازد. او در آغاز دفتر دوم می‌گوید:

ای برادر تو همان اندیشه‌ای مابقی تو استخوان و ریشه‌ای

(مولوی، ۱۳۷۷: دفتر دوم بیت ۲۷۸)

این بیت بیانگر آن است که حقیقت انسان را اندیشه، نگرش و کیفیت حیات درونی او شکل می‌دهد، نه ویژگی‌های جسمانی یا ظواهر بیرونی. از نگاه مولوی، اصلاح رفتار و روابط انسانی از تحول در اندیشه و نگرش آغاز می‌شود، زیرا تا زمانی که ذهن انسان گرفتار خودخواهی، تعصب و ناآگاهی باشد، دستیابی به آرامش درونی و برقراری روابطی مبتنی بر همدلی و مدارا امکان‌پذیر نخواهد بود. بنابراین، خودشناسی و اصلاح اندیشه، مقدمه خودسازی و زمینه‌ساز تحقق صلح درونی و بیرونی است.

این برداشت با دیدگاه جان پل لدرک نیز همخوانی دارد. لدرک صلح‌سازی را فقط مجموعه‌ای از راهکارهای سیاسی برای پایان دادن به منازعه نمی‌داند، بلکه آن را فرایندی تحول‌آفرین می‌شمارد که مستلزم تغییر در نگرش‌ها، الگوهای ادراک و کیفیت روابط انسانی است (Lederach, 1997). همچنین، گالتونگ بر این باور است که صلح پایدار تنها با حذف خشونت مستقیم حاصل نمی‌شود، بلکه نیازمند تحول در نگرش‌ها و فرهنگ‌هایی است که زمینه خشونت را بازتولید می‌کنند (Galtung, 1996). از این منظر، تأکید مولوی بر اصلاح اندیشه و خودشناسی را می‌توان یکی از مبانی اخلاقی فرهنگ صلح و پیش‌شرط شکل‌گیری همزیستی مسالمت‌آمیز دانست.

آرامش دل و رهایی از وابستگی‌های مخرب

یکی دیگر از ابعاد صلح درونی در اندیشه مولوی، دستیابی به آرامش قلبی از رهگذر تحول درونی و تهذیب نفس است. از نگاه او، انسان که آرامش خود را در امور ناپایدار و تعلقات دنیوی جستجو می‌کند، همواره

در معرض اضطراب، تعارض و نارضایتی قرار دارد. در مقابل، آرامش حقیقی زمانی حاصل می‌شود که انسان با اصلاح نگرش، پالایش درون و تقویت پیوند خود با حقیقت، از اسارت خواهش‌های نفسانی رهایی یابد. مولانا در دفتر سوم از مثنوی و استدعای حاجت می‌گوید:

آب کم جو تشنگی آور به دست تا بجوشد آبت از بالا و پست

(مولوی، ۱۳۷۷: دفتر سوم، بیت ۳۲۱۴)

این بیت بیانگر آن است که تحول حقیقی از درون انسان آغاز می‌شود. از دیدگاه مولوی، آنچه انسان را به کمال و آرامش می‌رساند، تنها فراهم آوردن امکانات بیرونی نیست، بلکه ایجاد آمادگی، اشتیاق و ظرفیت درونی برای دریافت حقیقت است. به تعبیر دیگر، هنگامی که انسان با تهذیب نفس و اصلاح نگرش، زمینه رشد معنوی را در وجود خود فراهم سازد، سرچشمه آرامش و تعالی از درون او خواهد جوشید. از این رو، صلح پیش از آنکه در عرصه روابط اجتماعی تحقق یابد، باید در ساحت درونی انسان شکل گیرد.

از سوی دیگر جان پل لدرک، صلح‌سازی را فرایندی تحول‌آفرین می‌داند که تنها به اصلاح ساختارهای اجتماعی محدود نمی‌شود، بلکه مستلزم دگرگونی نگرش‌ها، ارزش‌ها و کیفیت روابط انسانی است (Lederach, 1997: 23-35). همچنین، گالتونگ بر این باور است که صلح پایدار مستلزم تحول در فرهنگ‌ها و نگرش‌هایی است که زمینه بازتولید خشونت را فراهم می‌کنند (Galtung, 1996: 6). از همین رو، تأکید مولوی بر اصلاح درون و پرورش ظرفیت‌های اخلاقی و معنوی را می‌توان یکی از مبانی تحقق فرهنگ صلح دانست، زیرا انسان برخورداری از آرامش و تعادل درونی، آمادگی بیشتری برای مدارا، همدلی و برقراری روابط مسالمت‌آمیز با دیگران خواهد داشت.

از صلح درونی تا صلح اجتماعی

در اندیشه مولوی، غایت خودسازی و اصلاح درون، انزوا و کناره‌گیری از جامعه نیست، بلکه پرورش انسانی است که بتواند منشأ خیر، آرامش و همزیستی در جامعه باشد. از نگاه او، انسانی که بر خودمحوری، کینه و خواهش‌های نفسانی غلبه کرده باشد، در روابط اجتماعی نیز کمتر به خشونت، تعصب و ستیزه‌جویی گرایش خواهد داشت. مولوی در دفتر دوم، در بیان قدرت محبت و تأثیر آن بر دگرگونی انسان می‌گوید:

از محبت تلخ‌ها شیرین شود از محبت مس‌ها زرین شود

(مولوی، ۱۳۷۷: دفتر دوم بیت ۱۵۳۴)

این بیت نشان می‌دهد که عشق و محبت در اندیشه مولوی، احساسی فردی نیست، بلکه نیرویی اخلاقی و دگرگون‌ساز است که انسان را از خودمحوری، کینه و خصومت به سوی همدلی، شفقت و رفتارهای

اخلاقی سوق می‌دهد. از این منظر، اصلاح کیفیت روابط انسانی از تحول درونی انسان آغاز می‌شود، زیرا کسی که در پرتو محبت به تعادل اخلاقی و آرامش درونی دست یافته است، آمادگی بیشتری برای برقراری روابطی مبتنی بر مدارا، عدالت و احترام به کرامت دیگران خواهد داشت.

در کنار این اندیشه مولانا، جان پل لدرک، صلح‌سازی را فرایندی می‌داند که از رهگذر تحول در روابط انسانی، اعتمادسازی و تقویت ظرفیت‌های اخلاقی و اجتماعی تحقق می‌یابد (Lederach, 1997: 23-35). همچنین، گالتونگ تأکید می‌کند که صلح مثبت تنها به معنای نبود خشونت مستقیم نیست، بلکه مستلزم شکل‌گیری روابط عادلانه، فرهنگ صلح و نگرش‌هایی است که همزیستی مسالمت‌آمیز را تقویت می‌کنند (Galtung, 1996: 9-12). بر این اساس، هرچند تحقق صلح پایدار نیازمند اصلاح ساختارهای اجتماعی نیز هست، مولوی با تأکید بر تهذیب نفس، عشق و خودسازی، یکی از مهم‌ترین پیش‌شرط‌های اخلاقی و فرهنگی آن را تبیین می‌کند و الگویی از حرکت «از صلح درونی به سوی صلح اجتماعی» ارائه می‌دهد. هر دو دیدگاه بر این اصل تأکید می‌کنند که صلح پایدار تنها در سایه دگرگونی نگرش‌ها، اصلاح روابط انسانی و تقویت ارزش‌های اخلاقی امکان‌پذیر است. این برداشت از صلح در اندیشه مولوی با برخی رویکردهای جدید در مطالعات صلح نیز همخوانی دارد. ریچموند (Richmond, 2016) صلح را فرایندی اجتماعی و رابطه‌محور می‌داند که بدون توجه به کرامت انسانی، مشارکت افراد و بازسازی روابط اجتماعی تحقق نمی‌یابد. همچنین فیرچاو (Firchow, 2018) و مک‌گینتی (Mac Ginty, 2021) با تأکید بر مفهوم «صلح روزمره» نشان می‌دهند که صلح پایدار در تعاملات انسانی، اعتماد، همدلی و رفتارهای روزمره شکل می‌گیرد.

عشق؛ بنیان فرهنگ صلح در اندیشه مولوی

در منظومه فکری مولانا، عشق بنیادی‌ترین نیروی تحول‌آفرین در وجود انسان است. اگر صلح درون‌فردی نخستین گام در مسیر صلح باشد، عشق نیرویی است که این تحول فردی را به عرصه روابط انسانی منتقل می‌کند. از نگاه مولوی، بسیاری از تعارض‌ها و دشمنی‌های میان انسان‌ها از غلبه خودخواهی، جدایی‌طلبی و نگاه محدود به خویشتن سرچشمه می‌گیرد و عشق با شکستن این مرزهای مصنوعی، امکان پیوند و همدلی میان انسان‌ها را فراهم می‌سازد.

پژوهشگران اندیشه مولوی نیز عشق را محور اصلی نظام عرفانی او دانسته‌اند. چیتیک معتقد است که در جهان‌بینی مولوی، عشق نیرویی کیهانی است که همه موجودات را به سوی وحدت و کمال حرکت می‌دهد (Chittick, 1983). همچنین شیمل، عشق را مهم‌ترین کلید فهم شخصیت و آثار مولوی معرفی می‌کند و

بر نقش آن در عبور انسان از خود محدود و رسیدن به تجربه‌ای فراگیر از هستی تأکید دارد (Schimmel, 1993).

از منظر مطالعات صلح، عشق را می‌توان با مفاهیمی همچون همدلی، پذیرش دیگری، احترام به کرامت انسانی و کاهش خشونت فرهنگی مرتبط دانست. در این رویکرد، صلح پایدار تنها در سایه حذف خشونت فیزیکی تحقق نمی‌یابد، بلکه مستلزم شکل‌گیری نگرشی است که دیگری را نه به عنوان رقیب یا تهدید، بلکه به مثابه انسانی برخوردار از منزلت و حقوق ذاتی به رسمیت بشناسد. از این منظر، عشق در اندیشه مولوی صرفاً یک تجربه عرفانی یا احساسی نیست، بلکه ظرفیتی اخلاقی و اجتماعی برای دگرگونی روابط انسانی به شمار می‌آید. عشق با کاهش خودمحوری، تقویت همدلی و گسترش روحیه مدارا، زمینه شکل‌گیری روابط مبتنی بر اعتماد، احترام متقابل و همزیستی مسالمت‌آمیز را فراهم می‌سازد و از این حیث، یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های فرهنگ صلح در منظومه فکری مولوی محسوب می‌شود.

۱. عشق؛ نیروی رهایی از خودمحوری

یکی از مهم‌ترین کارکردهای عشق در اندیشه مولوی، رهایی انسان از زندان «خود» و زدودن رذایل اخلاقی است. از نگاه او، تا زمانی که انسان در بند خودخواهی، حرص، غرور و دلبستگی‌های نفسانی باشد، توانایی برقراری رابطه‌ای مبتنی بر همدلی و محبت با دیگران را نخواهد داشت. مولوی در دفتر اول و دیباچه مثنوی می‌گوید:

هر که را جامه ز عشقی چاک شد او ز حرص و جمله عیبی پاک شد

(مولوی، ۱۳۷۷: دفتر اول بیت ۲۲)

در این بیت، عشق نیرویی پالایشگر معرفی می‌شود که انسان را از حرص، خودخواهی و دیگر رذایل اخلاقی رهایی می‌بخشد و زمینه تعالی اخلاقی او را فراهم می‌آورد. از دیدگاه مولوی، عشق فقط احساسی عاطفی نیست، بلکه عامل دگرگونی شخصیت انسان و گذر از «خود» به سوی «دیگری» است. انسانی که از اسارت خودمحوری آزاد شود، آمادگی بیشتری برای همدلی، شفقت، گذشت و پذیرش دیگران خواهد داشت. در کنار این تفکر مولانا، جان پل لدرک نیز صلح‌سازی را فرایندی مبتنی بر تحول روابط انسانی و پرورش ظرفیت‌هایی چون همدلی، اعتماد و به رسمیت شناختن دیگری می‌داند (Lederach, 1997: 23-35). همچنین، گالتونگ تأکید می‌کند که تحقق صلح پایدار مستلزم تغییر نگرش‌ها و ارزش‌هایی است که خشونت و طرد دیگری را بازتولید می‌کنند (Galtung, 1996: 9-12). از این منظر، عشق در اندیشه مولوی

را می‌توان یکی از مهم‌ترین بنیان‌های اخلاقی فرهنگ صلح دانست، زیرا با کاستن از خودخواهی و تقویت همدلی، زمینه شکل‌گیری روابطی مبتنی بر مدارا و همزیستی مسالمت‌آمیز را فراهم می‌آورد.

۲. عشق و وحدت انسانی

مولوی عشق را نیرویی می‌داند که انسان را از خودمحوری رها ساخته و او را به حقیقتی فراتر از وجود فردی پیوند می‌دهد. از نگاه او، همه هستی جلوه اراده الهی است و انسان هنگامی که به مقام عشق دست می‌یابد، خود را مستقل و جدا از دیگران نمی‌بیند بلکه خویش را جزئی از حقیقتی واحد می‌یابد. او در بیان این معنا و آغاز داستان پیر چنگی می‌گوید:

مطلق آن آواز خود از شه بود گرچه از حلقوم عبدالله بود

(مولوی، ۱۳۷۷: دفتر اول بیت ۱۹۴۸)

مولوی در این بیت، کثرت ظاهری صداها و گویندگان را در برابر وحدت منشأ حقیقت قرار می‌دهد. از دیدگاه او، اگرچه حقیقت از زبان‌ها، فرهنگ‌ها و انسان‌های گوناگون بیان می‌شود، سرچشمه آن واحد است. به این ترتیب، اختلاف‌های ظاهری نباید مانع درک پیوندهای عمیق میان انسان‌ها و حقیقت مشترک آنان شود. با تکیه بر این نگرش، می‌توان گفت که مولوی انسان را به عبور از ظواهر، تعصبات و مرزبندی‌های محدودکننده فرا می‌خواند و او را به شناخت وجوه مشترک انسانی دعوت می‌کند. چنین رویکردی یکی از زمینه‌های شکل‌گیری فرهنگ صلح است، زیرا هنگامی که انسان‌ها حقیقت مشترک و کرامت ذاتی یکدیگر را به رسمیت بشناسند، زمینه‌های دشمن‌انگاری، طرد دیگری و خشونت کاهش می‌یابد.

از منظر مطالعات صلح، تحقق صلح پایدار مستلزم تحول در روابط انسانی و کاهش نگرش‌های مبتنی بر برتری‌جویی و طرد دیگری است. جان پل لدرک، صلح را فرایندی می‌داند که از طریق بازسازی روابط، تقویت اعتماد، به رسمیت شناختن دیگری و ایجاد ظرفیت برای همکاری و گفتگو شکل می‌گیرد (Lederach, 1997: 23-35). اگرچه بیت یاد شده در بافتی عرفانی و با تأکید بر فاعلیت الهی سروده شده، اما از آن می‌توان این برداشت را نیز داشت که انسان نباید خود را منشأ مستقل حقیقت و کمال بداند. چنین نگرشی، با کاستن از خودمحوری و برتری‌طلبی، زمینه فروتنی، احترام به دیگران و شکل‌گیری روابط انسانی سالم را فراهم می‌آورد؛ ارزش‌هایی که از مهم‌ترین مبانی اخلاقی فرهنگ صلح به شمار می‌روند.

۳. عشق و عبور از مرزهای ظاهری

یکی از ویژگی‌های مهم عشق در اندیشه مولوی، عبور آن از مرزهای ظاهری مانند قومیت، مقام، ثروت و موقعیت اجتماعی است. مولوی ارزش انسان را به حقیقت درونی او مرتبط می‌داند، نه به نشانه‌های بیرونی. در دیوان شمس در اشاره‌ای ظریف آمده است:

عشق آمد و شد چو خونم اندر رگ و پوست تا کرد مرا تهی و پر کرد از دوست
اجزای وجود من همه دوست گرفت نامیست ز من بر من و، باقی همه اوست

(مولوی، دیوان شمس، رباعی ۳۶۰)

این بیان نشان می‌دهد که عشق در نگاه مولوی، تنها احساسی فردی یا تجربه‌ای عارفانه نیست، بلکه نیرویی تحول‌آفرین است که بنیاد شخصیت انسان را دگرگون می‌سازد. در پرتو عشق، انسان از خودمحوری، منفعت‌طلبی و تعلقات نفسانی فاصله می‌گیرد و با گسترش افق وجودی خویش، دیگران را نه به عنوان رقیب یا تهدید، بلکه به مثابه انسان‌هایی برخوردار از کرامت و ارزش ذاتی می‌نگرد. ویلیام چیتیک در تحلیل اندیشه مولوی، عشق را عامل «استحاله نفس» و گذر از «خود محدود» به سوی حقیقتی فراگیر می‌داند که در آن، مرزهای خودخواهی رنگ می‌بازد و انسان به همدلی و یگانگی با دیگران نزدیک می‌شود (Chittick, 1983: 218–225).

از منظر فرهنگ صلح، این تحول درونی اهمیت بنیادین دارد، زیرا بسیاری از اشکال خشونت و تعارض، زمانی شکل می‌گیرند که انسان دیگری را بیگانه، فاقد ارزش یا تهدیدی برای هویت و منافع خود تلقی کند. در نظریه صلح مثبت، تحقق صلح پایدار مستلزم دگرگونی نگرش‌ها، احترام به کرامت انسانی و ایجاد روابط مبتنی بر اعتماد و همکاری است (Galtung, 1996: 30–33). همچنین جان پل لدرک، بازسازی روابط انسانی، پذیرش دیگری و تقویت همدلی را از مهم‌ترین پیش‌شرط‌های صلح پایدار می‌داند (Lederach, 1997: 23–35). بر این اساس، عشق در منظومه فکری مولوی را می‌توان یکی از مهم‌ترین بنیان‌های اخلاقی فرهنگ صلح دانست، زیرا با کاهش خودمحوری و تقویت همدلی، زمینه گفتگو، مدارا و همزیستی مسالمت‌آمیز را فراهم می‌آورد.

۴. عشق؛ پل میان فرد و جامعه صلح‌آمیز

بررسی اندیشه مولوی نشان می‌دهد که عشق، حلقه اتصال میان تحول فردی و اصلاح روابط اجتماعی است. از نگاه او، عشق با رهایی انسان از خودخواهی، حرص، کینه و برتری‌جویی، زمینه پرورش فضایل اخلاقی

همچون همدلی، شفقت، مدارا و احترام به دیگران را فراهم می‌آورد. مولوی در دفتر اول در قصه سلیمان علیه‌السلام و هدهد می‌گوید:

پس زبان محرمی خود دیگر است همدلی از همزبانی بهتر است

(مولوی، ۱۳۷۷، دفتر اول، بیت ۱۲۱۴)

این بیت بیانگر آن است که پیوند حقیقی میان انسان‌ها بر پایه اشتراک در زبان، قومیت، نژاد یا سایر ویژگی‌های ظاهری شکل نمی‌گیرد، بلکه بر مبنای همدلی، فهم متقابل و نزدیکی روحی استوار است. از دیدگاه مولوی، عشق انسان را از مرزهای خودمحوری و تعلقات ظاهری فراتر می‌برد و او را به درک ارزش و کرامت دیگران رهنمون می‌سازد. در نتیجه، روابط انسانی از سطح همزیستی ظاهری به سطحی عمیق‌تر از همدلی، اعتماد و مسئولیت‌پذیری متقابل ارتقا می‌یابد.

این برداشت در واقع همان دیدگاه جان پل لدرک درباره صلح‌سازی است. لدرک، صلح پایدار را نه تنها نتیجه توافق‌های سیاسی، بلکه حاصل بازسازی روابط انسانی، ایجاد اعتماد، به رسمیت شناختن دیگری و تقویت ظرفیت گفتگو میان افراد و گروه‌ها می‌داند (Lederach, 1997: 23-35). همچنین، گالتونگ بر این باور است که صلح مثبت زمانی تحقق می‌یابد که روابط انسانی بر پایه عدالت، همکاری و احترام متقابل استوار شود و نگرش‌های زمینه‌ساز خشونت جای خود را به فرهنگ همزیستی و همدلی بدهند (Galtung, 1996: 9-12). بر این اساس، عشق در اندیشه مولوی را می‌توان پلی میان خودسازی فردی و اصلاح روابط اجتماعی دانست، زیرا عشق با پرورش همدلی و کاهش خودمحوری، زمینه تحقق فرهنگ صلح و همزیستی مسالمت‌آمیز است. این برداشت از نقش عشق در ایجاد پیوندهای انسانی، با مفهوم «صلح رابطه‌ای» در مطالعات جدید صلح نزدیکی مفهومی دارد. سودرستروم، آکبو و یارستاد (Söderström, Åkebo, & Jarstad, 2021) استدلال می‌کنند که صلح پایدار بر کیفیت روابط میان انسان‌ها، اعتماد متقابل و توانایی پذیرش دیگری استوار است.

مدارا، گفتگو و پذیرش دیگری؛ بنیان همزیستی مسالمت‌آمیز در اندیشه مولوی

یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های فرهنگ صلح در اندیشه مولوی، مدارا، پذیرش دیگری و توانایی زیستن با تفاوت‌های انسانی است. از نگاه او، اختلاف در اندیشه، زبان، فرهنگ و شیوه ادراک، امری طبیعی و برخاسته از تفاوت ظرفیت‌ها و تجربه‌های انسان‌ها است. از این رو، انسان نباید تفاوت را بهانه‌ای برای طرد، دشمنی یا خشونت قرار دهد، بلکه باید با فروتنی، همدلی و گفتگو، راهی برای فهم متقابل و همزیستی بیابد. مولوی در سراسر مثنوی معنوی انسان را به عبور از تعصب، ظاهرگرایی و داوری شتاب‌زده فرا می‌خواند و

منشأ بسیاری از تعارض‌ها را نه در اصل تفاوت‌ها، بلکه در محدودیت ادراک، خودبینی و ناتوانی انسان در فهم دیدگاه دیگری می‌داند.

این نگرش دقیقاً رویکرد نظریه پردازان مقوله صلح است. جان پل لدرک، صلح پایدار را فرایندی مبتنی بر تحول تعارض و بازسازی روابط انسانی می‌داند؛ فرایندی که در آن، پذیرش تفاوت‌ها، به رسمیت شناختن دیگری، اعتمادسازی و گفتگوی سازنده، جایگزین حذف و تقابل می‌شود (Lederach, 1997: 23-35). همچنین، گالتونگ در تبیین مفهوم صلح مثبت تأکید می‌کند که صلح تنها به معنای نبود خشونت نیست، بلکه مستلزم شکل‌گیری روابط عادلانه، فرهنگ همزیستی و نگرش‌هایی است که احترام متقابل و همکاری را تقویت می‌کنند (Galtung, 1996: 9-12).

یافته‌های این پژوهش با مفهوم «صلح رابطه‌ای» در مطالعات جدید صلح نیز قابل مقایسه است. سودرستروم و همکاران نشان می‌دهند که کیفیت روابط میان انسان‌ها، اعتماد متقابل و پذیرش تفاوت‌ها از عناصر بنیادین صلح پایدار هستند. همچنین ور و ور (Ware & Ware, 2022) بر اهمیت کنش‌های روزمره صلح‌آمیز و تعاملات اجتماعی در تقویت فرهنگ صلح تأکید می‌کنند. از این منظر، تأکید مولوی بر همدلی، گفتگو و عبور از تعصب را می‌توان نمونه‌ای از بنیان‌های اخلاقی صلح رابطه‌ای دانست. این یافته با پژوهش‌های جدید درباره صلح روزمره نیز هماهنگ است. فیرچاو (Firchow, 2018) نشان می‌دهد که صلح زمانی در زندگی مردم معنا پیدا می‌کند که افراد در روابط روزمره خود احساس احترام، امنیت و تعلق داشته باشند. همچنین مک‌گینتی (Mac Ginty, 2021) تأکید می‌کند که کنش‌های ساده انسانی مانند شنیدن دیگری، همکاری و مدارا، نقش مهمی در ایجاد و حفظ صلح دارند.

۱. نفی تعصب و محدودیت نگاه انسانی

مولوی یکی از مهم‌ترین موانع تفاهم و گفتگوی سازنده را مطلق‌انگاری و محدود شدن انسان به زاویه دید خویش می‌داند. از نظر او، هنگامی که انسان تنها برداشت خود را معیار حقیقت بداند، راه ارتباط و همدلی با دیگران بسته می‌شود و زمینه تعصب، طرد و نزاع فراهم می‌آید. این اندیشه را می‌توان به روشنی در حکایت «موسی و شبان» مشاهده کرد؛ آنجا که خداوند پس از سرزنش شبان توسط موسی، به او خطاب می‌کند:

وحي آمد سوي موسی از خدا بنده ما را ز ما کردی جدا
تو برای وصل کردن آمدی نی برای فصل کردن آمدی

(مولوی، ۱۳۷۷، دفتر دوم، بیت ۱۷۵۶-۱۷۵۵)

این ابیات نشان می‌دهد که از دیدگاه مولوی، حقیقت را نباید در قالب یک شیوه یا یک قرائت محدود کرد. انسان‌ها با وجود تفاوت در زبان، فرهنگ، تجربه و شیوه بیان، می‌توانند در جستجوی حقیقت مشترک باشند. بنابراین، گفتگو زمانی شکل می‌گیرد که انسان از مطلق‌انگاری فاصله بگیرد، دیگری را با احترام بشنود و تفاوت‌ها را نه تهدید، بلکه فرصتی برای شناخت عمیق‌تر حقیقت بداند. چنین نگرشی، یکی از مهم‌ترین مبانی فرهنگ صلح در اندیشه مولوی به شمار می‌رود.

از منظر مطالعات صلح، یکی از مهم‌ترین موانع شکل‌گیری صلح پایدار، مطلق‌انگاری، ناتوانی در درک دیدگاه دیگران و فقدان گفتگوی سازنده است. در نظریه صلح مثبت، صلح صرفاً به معنای نبود خشونت مستقیم نیست، بلکه مستلزم تحول در نگرش‌ها، کاهش خشونت فرهنگی و ایجاد روابط مبتنی بر احترام متقابل و پذیرش تفاوت‌ها است (Galtung, 1996: 30-33). همچنین، لدرک صلح‌سازی را فرایندی رابطه‌محور می‌داند که بر شنیدن دیگری، بازسازی اعتماد، احترام به تفاوت‌ها و گفتگوی مستمر استوار است (Lederach, 1997: 23-35). بر این اساس، گرفتار شدن انسان در نگاه محدود و مطلق‌انگارانه، مانعی جدی برای درک متقابل و همزیستی مسالمت‌آمیز به شمار می‌رود، زیرا زمانی که هر فرد تنها برداشت خود را حقیقت مطلق بداند، امکان گفتگو، همدلی و پذیرش دیگری کاهش می‌یابد و زمینه‌های تعارض و خشونت تقویت می‌شود.

۲. گفتگو به عنوان راه عبور از تعارض

مولوی در حکایت «موسی و شبان» نشان می‌دهد که دستیابی به حقیقت، مستلزم درک تفاوت‌های انسان‌ها و پرهیز از داوری بر پایه معیارهای شخصی است. خداوند در خطاب به موسی می‌فرماید:

هر کسی را سیرتی بنهادهم	هر کسی را اصطلاحی داده‌ام
در حق او مدح و در حق تو ذم	در حق او شاهد و در حق تو سم

(مولوی، ۱۳۷۷، دفتر دوم، بیت ۱۷۵۸-۱۷۵۹)

این ابیات بیانگر آن است که انسان‌ها با پیشینه‌ها، ظرفیت‌ها و شیوه‌های متفاوتی با حقیقت ارتباط برقرار می‌کنند و نباید تجربه و زبان خود را معیار مطلق داوری درباره دیگران قرار داد. از این منظر، گفتگو زمانی به کشف حقیقت می‌انجامد که با ذهنی گشوده، احترام به تفاوت‌ها و آمادگی برای شنیدن دیگری همراه باشد. چنین برداشتی با رویکردهای نوین مطالعات صلح نیز همخوانی دارد، زیرا گفتگوی سازنده زمانی شکل می‌گیرد که طرفین، ضمن حفظ تفاوت‌های خود، امکان بیان، شنیدن و فهم متقابل را فراهم آورند.

بنابراین، در اندیشه مولوی، گفتگو نه صرفاً وسیله انتقال اطلاعات، بلکه راهی برای کاهش سوء تفاهم، اصلاح نگرش‌ها و تقویت همزیستی مسالمت‌آمیز است.

لدرک با تأکید بر نقش ارتباط انسانی در فرایند صلح‌سازی، معتقد است که بازسازی روابط آسیب دیده بدون ایجاد فضا برای گفتگو و شناخت متقابل امکان‌پذیر نیست (Lederach, 1997). این اصل را می‌توان در آموزه‌های مولوی درباره شنیدن، فهمیدن و عبور از تعصب مشاهده کرد.

۳. پذیرش دیگری و فراتر رفتن از مرزهای ظاهری

مولوی ارزش روابط انسانی را به اشتراک در زبان، قومیت یا دیگر ویژگی‌های ظاهری وابسته نمی‌داند، بلکه معیار اصلی را همدلی، هم‌فهمی و پیوند معنوی میان انسان‌ها معرفی می‌کند. از نگاه او، نزدیکی حقیقی زمانی تحقق می‌یابد که دل‌ها با یکدیگر هم‌آوا شوند، نه آنکه فقط زبان یا نسب مشترکی وجود داشته باشد. چنان‌که مولانا در دفتر اول مثنوی در قصه هدهد و سلیمان می‌گوید:

ای بسا هندو و ترک هم‌زبان ای بسا دو ترک چون بیگانگان

(مولوی، ۱۳۷۷، دفتر اول، بیت ۱۲۱۳)

این بیت نشان می‌دهد که همدلی و تفاهم، برخاسته از اشتراک در حقیقت انسانی است، نه از شباهت‌های ظاهری. از دیدگاه مولوی، ممکن است افرادی با زبان، فرهنگ یا قومیت متفاوت، به سبب اشتراک در ارزش‌های انسانی و معنوی، به یکدیگر نزدیک‌تر باشند؛ در مقابل، کسانی که از نظر ظاهری به یکدیگر تعلق دارند، در اثر فقدان همدلی و تفاهم از هم فاصله بگیرند. چنین برداشتی زمینه‌ای مناسب برای تبیین فرهنگ صلح فراهم می‌آورد، زیرا بر این اصل استوار است که تفاوت‌های قومی، زبانی و فرهنگی نباید مانع شناخت ارزش و منزلت انسان‌ها شود.

از سوی دیگر در تکمیل سخنان مولانا، یوهان گالتونگ نیز، صلح پایدار را مستلزم کاهش الگوهای فرهنگی مبتنی بر طرد و تقویت نگرش‌هایی می‌داند که احترام متقابل و پذیرش تفاوت‌ها را امکان‌پذیر می‌سازند (Galtung, 1996). همچنین جان پل لدرک، ایجاد روابط مبتنی بر اعتماد، همدلی و به رسمیت شناختن دیگری را از ارکان اساسی صلح‌سازی پایدار می‌شمارد (Lederach, 1997). از این منظر، تأکید مولوی بر پیوندهای معنوی فراتر از مرزهای ظاهری، ظرفیتی ارزشمند برای تقویت گفتگو، همزیستی مسالمت‌آمیز و فرهنگ صلح به شمار می‌آید.

۴. مدارا؛ اخلاق زندگی صلح‌آمیز

از دیدگاه مولوی، تعصب حاصل محدودیت معرفتی، خودمحوری و ناتوانی انسان در درک حقیقتی فراتر از برداشت‌های شخصی است. انسانی که هنوز به بلوغ اخلاقی و عرفانی نرسیده، تفاوت‌های فکری، اعتقادی یا فرهنگی را تهدید تلقی می‌کند و به جای گفتگو و مدارا، به طرد، دشمنی و خشونت روی می‌آورد. در مقابل، انسان کامل با رهایی از تعصب و خودبینی، دیگران را با سعه‌صدر و احترام می‌نگرد و اختلاف را زمینه‌ای برای شناخت عمیق‌تر حقیقت می‌داند. از این منظر، مدارا در اندیشه مولوی نه به معنای چشم‌پوشی از حقیقت، بلکه به معنای پرهیز از خشونت، پذیرش تفاوت‌ها و حرکت به سوی همزیستی مسالمت‌آمیز است.

مولوی در داستان پیل و اتاق تاریک، در بیتی سخت‌گیری و تعصب را نشانه ناپختگی و خامی انسان می‌داند و آن را در برابر کمال معنوی و اخلاقی قرار می‌دهد:

سخت‌گیری و تعصب خامی است تا جنینی، کار خون‌آشامی است

(مولوی، ۱۳۷۷: دفتر سوم، بیت ۱۲۹۸)

بر همین اساس، یوهان گالتونگ نیز تعصب، کلیشه‌های فرهنگی و نگرش‌های مشروعیت‌بخش به نفی و طرد دیگری را از مهم‌ترین جلوه‌های «خشونت فرهنگی» می‌داند و معتقد است صلح پایدار تنها با دگرگونی نگرش‌ها، کاهش تعصب و تقویت فرهنگ مدارا تحقق می‌یابد (Galtung, 1996). همچنین جان پل لدرک، صلح‌سازی را فرایندی مبتنی بر تحول روابط انسانی، احترام متقابل، گفتگو و پذیرش تفاوت‌ها معرفی می‌کند و بر این باور است که صلح زمانی پایدار خواهد بود که انسان‌ها از نگرش‌های انحصارطلبانه فاصله گرفته و ظرفیت همدلی و شنیدن دیگری را در خود پرورش دهند (Lederach, 1997). بر این اساس، می‌توان گفت که مولوی قرن‌ها پیش از شکل‌گیری مطالعات نوین صلح، با نقد تعصب و دعوت به مدارا، یکی از مهم‌ترین بنیان‌های اخلاقی فرهنگ صلح را تبیین کرده است.

عدالت و کرامت انسانی؛ بنیادهای صلح مثبت در اندیشه مولوی

در منظومه فکری مولوی، تحقق صلح پایدار بدون عدالت و پاسداشت کرامت انسان امکان‌پذیر نیست. هرچند مولوی بیش از آنکه به ارائه نظریه‌ای سیاسی درباره حکومت و جامعه بپردازد، عارفی انسان‌شناس و اخلاق‌گرا است، اما آموزه‌های او درباره عدالت، انصاف، حرمت انسان و پرهیز از ظلم، ظرفیت قابل توجهی برای تبیین مبانی اخلاقی صلح دارند. از نگاه او، عدالت صرفاً به معنای اجرای قانون یا تقسیم حقوق نیست، بلکه جلوه‌ای از نظم، اعتدال و هماهنگی در وجود انسان و روابط اجتماعی است.

در مطالعات معاصر صلح نیز، عدالت یکی از ارکان اساسی «صلح مثبت» به شمار می‌آید. گالتونگ تأکید می‌کند که صلح پایدار تنها در غیاب جنگ و خشونت مستقیم تحقق نمی‌یابد، بلکه مستلزم رفع خشونت‌های ساختاری و فرهنگی، برقراری روابط عادلانه و فراهم ساختن شرایطی است که همه انسان‌ها بتوانند از کرامت، امنیت و فرصت‌های برابر برای رشد و شکوفایی برخوردار شوند (Galtung, 1996: 30-36). از این منظر، عدالت نه فقط یک ارزش حقوقی، بلکه یکی از پیش‌شرط‌های بنیادین فرهنگ صلح است. با چنین نگاهی، اندیشه مولوی نیز ظلم و بی‌عدالتی را تنها رفتارهایی اجتماعی نمی‌داند، بلکه آنها را نشانه گسست انسان از حقیقت اخلاقی و دوری از اعتدال وجودی تلقی می‌کند. از این رو، عدالت در اندیشه او، پیش از آنکه در ساختارهای بیرونی جامعه تحقق یابد، باید در شخصیت، نگرش و رفتار انسان ریشه بدواند، زیرا جامعه‌ای که افراد آن از انصاف، اعتدال و احترام به کرامت یکدیگر برخوردار باشند، آمادگی بیشتری برای تحقق صلح، همزیستی مسالمت‌آمیز و کاهش خشونت خواهد داشت.

۱. عدالت به مثابه تعادل و قرار گرفتن هر چیز در جای خویش

یکی از مفاهیم بنیادین در اندیشه مولوی، عدالت به مثابه اصل برقراری نظم و تعادل در عالم هستی است. از نگاه او، جهان بر پایه حکمت الهی و نظمی هدفمند آفریده شده و هرگونه بی‌عدالتی زمانی پدید می‌آید که انسان از این نظم فاصله بگیرد. از این رو، عدالت صرفاً یک مفهوم حقوقی یا اجتماعی نیست بلکه اصلی اخلاقی و هستی‌شناختی است که بر هماهنگی، اعتدال و قرار گرفتن هر چیز در جایگاه شایسته خود دلالت دارد. مولوی در مثنوی معنوی می‌گوید:

عدل وضع نعمتی در موضعش نه به هر بیخی که باشد آبکش
ظلم چه بود؟ وضع در ناموضعی که نباشد جز بلا را منبعی

(مولوی، ۱۳۷۷: دفتر پنجم، بیت ۱۰۹۱-۱۰۹۰)

این ابیات از روشن‌ترین تعاریف عدالت در اندیشه مولوی به شمار می‌روند. او عدالت را «قرار دادن هر چیز در جایگاه شایسته خود» و ظلم را «خروج از تناسب و برهم خوردن نظم طبیعی و اخلاقی» معرفی می‌کند. بر این اساس، بی‌عدالتی تنها به تضییع حقوق دیگران محدود نمی‌شود، بلکه هرگونه رفتار، تصمیم یا رابطه‌ای که تعادل، تناسب و هماهنگی را برهم زند، مصداق ظلم خواهد بود.

نکته‌ای که مولانا در خصوص عدالت منجر به صلح می‌گوید، گالتونگ نیز به آن معتقد است و می‌گوید که صلح پایدار تنها در غیاب خشونت مستقیم تحقق نمی‌یابد، بلکه نیازمند وجود ساختارهای عادلانه، رفع خشونت ساختاری و ایجاد روابط مبتنی بر انصاف و برابری است (Galtung, 1969; Galtung, 1996). از

این منظر، همان‌گونه که مولوی عدالت را عامل برقراری نظم و هماهنگی در حیات فردی و اجتماعی می‌داند، نظریه‌های معاصر صلح نیز عدالت را شرط اساسی کاهش تعارض، پیشگیری از خشونت و تحقق همزیستی مسالمت‌آمیز معرفی می‌کنند. بنابراین، در منظومه فکری مولوی، عدالت نه تنها یک فضیلت اخلاقی، بلکه یکی از مهم‌ترین بنیان‌های فرهنگ صلح و ضامن پایداری روابط انسانی به شمار می‌رود.

۲. نفی ظلم؛ شرط تحقق صلح

در اندیشه مولوی، ظلم تنها به معنای سلب حق دیگران نیست، بلکه انحراف انسان از مسیر عدالت، اخلاق و کمال انسانی است. از نگاه او، ظلم پیش از آنکه به قربانی آسیب برساند، شخصیت اخلاقی ظالم را تباه می‌کند و او را از حقیقت و کمال وجودی خویش دور می‌سازد. از این رو، ظلم نه تنها آسیبی اجتماعی، بلکه نوعی آسیب معنوی و اخلاقی برای خودِ ستمگر نیز به شمار می‌رود.

مولوی در تبیین پیامدهای اعمال انسان می‌گوید:

این جهان کوه است و فعل ما ندا / سوی ما آید نداها را صدا

(مولوی، ۱۳۷۷: دفتر اول، بیت ۲۱۶)

از دیدگاه مولوی، هیچ رفتار انسانی بی‌اثر نمی‌ماند و کردار انسان، خواه عادلانه باشد یا ظالمانه، سرانجام به خود او باز می‌گردد. بر این اساس، ظلم تنها موجب رنج و محرومیت دیگران نمی‌شود، بلکه پیامدهای اخلاقی و معنوی آن، دامن‌گیر خودِ ظالم نیز خواهد شد. چنین برداشتی، عدالت را به اصلی بنیادین در سامان فردی و اجتماعی تبدیل می‌کند. چنان‌که این بیت نیز ناظر به اصل بازگشت اعمال در نظام اخلاقی جهان است.

یوهان گالتونگ نیز در نظریه خود پیرامون صلح نشان می‌دهد که خشونت مستقیم اغلب ریشه در ساختارهای ناعادلانه و روابط نابرابر اجتماعی دارد و تا زمانی که بی‌عدالتی و تبعیض برطرف نشود، صلح پایدار تحقق نخواهد یافت (Galtung, 1969). از این منظر، همان‌گونه که مولوی ظلم را منشأ تباهی انسان و جامعه می‌داند، مطالعات معاصر صلح نیز عدالت را پیش‌شرط اساسی کاهش خشونت و استقرار صلح پایدار معرفی می‌کنند.

۳. کرامت انسانی و ارزش ذاتی انسان

یکی از ویژگی‌های برجسته اندیشه مولوی، توجه به منزلت و حقیقت درونی انسان است. از نگاه او، ارزش انسان نه به ظاهر، ثروت، جایگاه اجتماعی یا وابستگی‌های بیرونی، بلکه به فضایل اخلاقی، معرفت و کمال

روحي او وابسته است. از اين رو، شناخت انسان تنها از طريق ظاهر ممكن نيست، بلكه حقيقت او در ساحت دروني و اخلاقي اش آشكار مي شود. مولوي در مثنوي معنوي مي گويد:

آدمي مخفي است در زير زبان اين زبان پرده است بر درگاه جان

(مولوي، ۱۳۷۷: دفتر دوم، بيت ۸۴۹)

مولانا اعتقاد دارد كه حقيقت انسان در باطن، اندیشه و منش او نهفته است و ظاهر افراد نمي تواند معيار ارزش گذاري آنان باشد. چنين نگرشي، انسان را به پرهيز از داوري هاي شتاب زده و احترام به شخصيت دروني ديگران فرا مي خواند. هنگامی كه ارزش انسان مستقل از ويژگي هاي ظاهري، قومي، اقتصادي يا اجتماعي او در نظر گرفته شود، زمينه احترام متقابل، همدلي و پذيرش تفاوت ها نيز تقويت خواهد شد. در اندیشه صلح نيز، كرامت انساني زيربنای روابط عادلانه و مسالمت آميز است و خشونت زماني پديد مي آيد كه انسان از منزلت ذاتي خود فرو كاسته شود. يوهان گالتونگ، خشونت را هر وضعيتي مي داند كه مانع شكوفايي ظرفيت هاي انساني شود (Galtung, 1969). همچنين، در رويکرد جان پل لدر ك، به رسميت شناختن منزلت و ارزش ديگري، پيش شرط شكل گيري اعتماد، آشتي و صلح پايدار است (Lederach, 1997). از اين منظر، تأكيد مولوي بر حقيقت دروني انسان را مي توان يكي از مباني اخلاقي احترام به كرامت انساني و فرهنگ صلح دانست.

همزيستي مسالمت آميز و جامعه آرمانی در اندیشه مولوي

در منظومه فكري مولوي، غايت سير اخلاقي و معنوي انسان تنها رهايي فردي نيست، بلكه رسيدن به مرتبه اي است كه در آن رابطه انسان با ديگران بر پايه محبت، انصاف، فهم متقابل و احترام متقابل سامان يابد. از اين منظر، همزيستي مسالمت آميز نتيجه مستقيم دگرگوني دروني انسان است، زيرا تا زماني كه فرد از خودمحوري، تعصب و خشونت دروني عبور نكند، نمي تواند در سطح اجتماعي نيز منشأ آرامش و تفاهم باشد.

مولوي جامعه مطلوب را جامعه اي مي داند كه در آن تفاوت ها حذف نمي شوند، بلكه در پرتو عشق، عقل و اخلاق معنا مي يابند و به جاي منازعه، به شناخت و تكامل متقابل مي انجامند. چنين برداشتي با رويكردهاي جديد مطالعات صلح كه بر گفتگو، همزيستي و مديريت سازنده تعارض تأكيد دارند، هم افق است (Lederach, 1997; Galtung, 1996).

بر همين اساس، يكي از پايه هاي جامعه صلح محور در اندیشه مولوي، باور به حقيقت مشترك انسان ها و وحدت در پس كثرت است. او ريشه بسياري از دشمني ها را در توقف بر ظاهر و غفلت از سرچشمه واحد

هستی می‌بیند. او جامعه آرمانی را بر محور محبت و شفقت می‌فهمد. از نظر او، کینه و نفرت انسان را از حقیقت خویش دور می‌کند و روابط اجتماعی را به سوی خشونت و گسست می‌برد. در مقابل، محبت نیرویی است که می‌تواند سختی‌ها را نرم و فاصله‌ها را نزدیک کند. در نظام فکری مولوی، جامعه صلح‌آمیز بدون انسان‌های تهذیب یافته و اخلاق‌مدار شکل نمی‌گیرد. انسان مطلوب در این منظومه کسی است که از خودخواهی عبور کرده و در رفتار و گفتار خود منشأ خیر، آرامش و اعتماد باشد.

با توجه به مباحث پیشین، می‌توان فرهنگ صلح در اندیشه مولوی را در قالب یک سیر پیوسته توضیح داد:

۱. صلح درونی: رهایی از نفس، خودخواهی و آشفته‌گی‌های درونی؛

۲. عشق: تبدیل خودمحوری به همدلی و پیوند انسانی؛

۳. مدارا و گفتگو: پذیرش تفاوت‌ها و کوشش برای فهم دیگری؛

۴. عدالت و کرامت انسانی: برقراری روابط مبتنی بر انصاف، احترام و ارزش‌گذاری به انسان؛

۵. همزیستی مسالمت‌آمیز: شکل‌گیری جامعه‌ای آرام، متفاهم و مبتنی بر محبت.

نتیجه

بر اساس تحلیل انجام شده، نخستین مرحله تحقق صلح در اندیشه مولوی، **صلح درون‌فردی** است. مولوی بر این باور است که سرچشمه بسیاری از تعارض‌های بیرونی، در ناآرامی‌های درونی انسان، مانند خودخواهی، حرص، خشم و دلبستگی‌های نفسانی ریشه دارد. بنابراین، انسان پیش از آنکه بتواند با دیگری به صلح برسد، باید به تعادل و شناخت درونی دست یابد. این دیدگاه نشان می‌دهد که صلح اجتماعی، بدون اصلاح اخلاقی فرد امکان تحقق پایدار ندارد.

دومین مؤلفه، **عشق** است که در نظام فکری مولوی نقش بنیادی دارد. عشق در اندیشه او نیرویی تحول‌آفرین است که انسان را از خودمحوری جدا می‌کند و به سوی همدلی، شفقت و پیوند با دیگران سوق می‌دهد. از این منظر، عشق صرفاً تجربه‌ای شخصی و عرفانی نیست، بلکه ساز و کاری اخلاقی برای کاهش خشونت و تقویت روابط انسانی است.

سومین مؤلفه، **مدارا، گفتگو و پذیرش دیگری** است. بررسی حکایت‌ها و آموزه‌های مثنوی نشان داد که مولوی اختلاف‌های انسانی را اغلب ناشی از محدودیت ادراک، تعصب و ناتوانی در فهم دیدگاه دیگری می‌داند. از این رو، گفتگو، فروتنی معرفتی و پذیرش تفاوت‌ها را راهی برای رسیدن به تفاهم و همزیستی معرفی می‌کند. این دیدگاه با تأکید مطالعات صلح معاصر بر گفتگوی میان‌فرهنگی و مدیریت مسالمت‌آمیز تعارض‌ها هماهنگ است.

چهارمین مؤلفه، **عدالت و کرامت انسانی** است. یافته‌های پژوهش نشان داد که صلح از نگاه مولوی بدون رعایت حق، نفی ظلم و احترام به ارزش ذاتی انسان امکان‌پذیر نیست. عدالت در اندیشه او صرفاً یک نظام حقوقی نیست، بلکه نوعی تعادل اخلاقی است که باید در روابط فردی و اجتماعی تحقق یابد. همچنین، باور مولوی به مقام والای انسان، زمینه‌ای برای نفی تحقیر، تبعیض و خشونت علیه دیگری فراهم می‌سازد. برآیند این یافته‌ها نشان می‌دهد که فرهنگ صلح در اندیشه مولوی دارای یک ساختار پیوسته است:

مدل مفهومی شماره ۱- الگوی مفهومی فرهنگ صلح در اندیشه مولوی

خودسازی و صلح درونی

عشق و گسترش همدلی

مدارا و گفتگوی سازنده

عدالت و پاسداشت کرامت انسانی

همزیستی مسالمت‌آمیز و جامعه صلح‌محور

(نگارندگان، ۱۴۰۵)

این الگو نشان می‌دهد که مولوی صلح را نتیجه یک فرایند تدریجی می‌داند که از تحول فرد آغاز می‌شود و به اصلاح روابط اجتماعی می‌انجامد. در این نگاه، جامعه صلح‌آمیز نه با حذف تفاوت‌ها، بلکه با پذیرش تفاوت‌ها در پرتو عشق، عدالت و احترام متقابل شکل می‌گیرد.

مقایسه این دیدگاه با نظریه صلح مثبت یوهان گالتونگ نیز نشان داد که میان اندیشه عرفانی مولوی و مطالعات جدید صلح، نقاط اشتراک مهمی وجود دارد. هر دو دیدگاه، صلح را فراتر از نبود خشونت می‌دانند و بر ضرورت اصلاح نگرش‌ها، رفع بی‌عدالتی، تقویت روابط انسانی و ایجاد شرایط اخلاقی مناسب برای همزیستی تأکید می‌کنند؛ با این تفاوت که مولوی این مسیر را در چارچوب عرفان اسلامی و تحول روحانی انسان تبیین می‌کند، در حالی که گالتونگ آن را در چارچوب اجتماعی و سیاسی تحلیل می‌کند. در نهایت، می‌توان گفت مثنوی معنوی ظرفیت بالایی برای بازخوانی در چارچوب مطالعات صلح دارد. اندیشه مولوی الگویی ارائه می‌دهد که در آن صلح نه یک وضعیت بیرونی، بلکه فرایندی درونی و اجتماعی است؛ فرایندی که از شناخت خویشتن آغاز می‌شود، با عشق و مدارا گسترش می‌یابد و در عدالت و کرامت

انسانی به کمال می‌رسد. از این منظر، میراث مولوی می‌تواند به‌عنوان یکی از منابع مهم گفتگوی میان عرفان اسلامی و مطالعات معاصر صلح مورد توجه قرار گیرد.

نوآوری و دستاورد پژوهش

نوآوری اصلی پژوهش حاضر در آن است که اندیشه مولانا جلال‌الدین محمد بلخی را از منظر «مطالعات صلح» بازخوانی کرده و تلاش می‌کند مؤلفه‌های فرهنگ صلح را به صورت نظام‌مند از متن مثنوی معنوی استخراج کند. اگرچه پژوهش‌های فراوانی درباره ابعاد عرفانی، اخلاقی و انسان‌شناختی اندیشه مولوی انجام شده، بخش قابل توجهی از این مطالعات، مفاهیمی مانند عشق، مدارا، انسان‌دوستی و عدالت را به صورت جداگانه بررسی کرده‌اند؛ در حالی که پژوهش حاضر این عناصر را در قالب یک منظومه مرتبط و پیوسته تحلیل می‌کند.

دستاورد نخست این پژوهش، ارائه تفسیری جدید از صلح در اندیشه مولوی است. در این رویکرد، صلح صرفاً به معنای نبود نزاع یا آرامش بیرونی تلقی نمی‌شود، بلکه فرایندی چند مرحله‌ای است که از اصلاح درون انسان آغاز شده و در سطح روابط اجتماعی گسترش می‌یابد. بر اساس یافته‌های پژوهش، مؤلفه‌های اصلی این فرایند عبارت هستند از: صلح درون‌فردی، عشق، مدارا و گفتگو، عدالت و کرامت انسانی و در نهایت همزیستی مسالمت‌آمیز.

دستاورد دوم، پیوند میان میراث عرفانی اسلامی و نظریه‌های معاصر صلح است. این پژوهش نشان می‌دهد که برخی از مفاهیم مطرح در مطالعات جدید صلح، مانند صلح مثبت، کاهش خشونت فرهنگی، پذیرش دیگری و گفتگوی میان‌فرهنگی، دارای شباهت‌هایی مفهومی با آموزه‌های مولوی هستند؛ هرچند مبانی نظری آن‌ها متفاوت است. از این منظر، اندیشه مولوی می‌تواند به‌عنوان یکی از منابع فرهنگی و اخلاقی برای تأمل درباره صلح در جهان معاصر مورد توجه قرار گیرد.

دستاورد سوم پژوهش، ارائه یک الگوی مفهومی از فرهنگ صلح در اندیشه مولوی است. این الگو نشان می‌دهد که از نگاه مولوی، تحقق صلح اجتماعی بدون تحول اخلاقی فرد امکان‌پذیر نیست. بر این اساس، مسیر شکل‌گیری صلح چنین ترسیم می‌شود:

بر این اساس، پژوهش حاضر می‌کوشد نشان دهد که مثنوی معنوی تنها اثری عرفانی و ادبی نیست، بلکه متنی دارای ظرفیت‌های گسترده اخلاقی و اجتماعی برای بازاندیشی مفهوم صلح است. بازخوانی این ظرفیت‌ها می‌تواند زمینه گفتگوی میان ادبیات عرفانی فارسی و دانش معاصر صلح را فراهم آورد.

فهرست منابع

منابع فارسی

- پورنامداریان، تقی (۱۳۸۱). در سایه آفتاب: شعر و اندیشه مولانا. تهران: انتشارات سخن.
- تیبانیان، کوثر، و آسیایی، حیدر (۱۳۹۷). گفتمان در پرتو آزادی. اولین کنفرانس بین‌المللی صلح پژوهی.
- خامنه‌ای، سیدمحمد (۱۳۸۱). صلح جهانی زیر عدالت جهانی. کتاب نقد، شماره‌های ۲۴ و ۲۵.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۸). سرّنی: نقد و شرح تحلیلی و تطبیقی مثنوی. تهران: انتشارات علمی.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۳). بحر در کوزه: نقد و تفسیر مثنوی. تهران: انتشارات علمی.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۶). پله پله تا ملاقات خدا. تهران: انتشارات علمی.
- شفیع کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۷). زبان شعر در نثر صوفیه. تهران: نشر سخن.
- شیمیل، آنه‌ماری (۱۳۸۳). شکوه شمس: نگاهی به زندگی و آثار مولانا جلال‌الدین رومی. ترجمه حسن لاهوتی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- عسکری، پوریا، و خسروی، یلدا (۱۳۹۵). ضرورت و بایسته‌های مطالعات صلح از دیدگاه حقوق بین‌الملل. فصلنامه پژوهش‌های روابط بین‌الملل، ۱ (۲۲).
- فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۸۸). شرح مثنوی شریف. تهران: انتشارات زوار.
- معین، محمد (۱۳۷۸). فرهنگ فارسی. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- مولوی، جلال‌الدین محمد بلخی (۱۳۷۷). مثنوی معنوی. تهران: انتشارات اقبال.
- نصر، سیدحسین (۱۳۸۲). معرفت و معنویت. ترجمه ان‌شاءالله رحمتی. تهران: دفتر پژوهش و نشر سهروردی.
- ولی‌خانی، خاطره؛ صالحی، اکبر؛ سجادی، سیدمهدی، و کشاورز، سوسن (۱۴۰۱). تحلیل مؤلفه‌های آموزش صلح در اسناد گفتمانی آموزش و پرورش. مجله جامعه‌شناسی نهادهای دانشگاه مازندران، ۹ (۲۰)، ۵۹-۸۰.

منابع غیر فارسی

- Bar-Tal, D. (2002). The elusive nature of peace education. In G. Salomon & B. Nevo (Eds.), *Peace Education: The Concept, Principles, and Practices Around the World*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 27-36.
- Chittick, W. C. (1983). *The Sufi Path of Love: The Spiritual Teachings of Rumi*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Chittick, W. C. (1994). *The Self-Disclosure of God: Principles of Ibn al-Arabi's Cosmology*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Firchow, P. (2018). *Reclaiming Everyday Peace: Local Voices in Measurement and Evaluation After War*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Galtung, J. (1969). Violence, peace, and peace research. *Journal of Peace Research*, 6(3), 167-191. DOI: 10.1177/002234336900600301.
- Galtung, J. (1996). *Peace by Peaceful Means: Peace and Conflict, Development and Civilization*. London: SAGE Publications.
- Lederach, J. P. (1997). *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*. Washington, DC: United States Institute of Peace Press.

- Lewis, F. D. (2000). *Rumi: Past and Present, East and West: The Life, Teachings, and Poetry of Jalal al-Din Rumi*. Oxford: Oneworld Publications.
- Mac Ginty, R. (2021). *Everyday Peace: How So-Called Ordinary People Can Disrupt Violent Conflict*. Oxford: Oxford University Press.
- Nasr, S. H. (2002). *The Heart of Islam: Enduring Values for Humanity*. San Francisco, CA: HarperSanFrancisco.
- Richmond, O. P. (2016). *Peace Formation and Political Order in Conflict Affected Societies*. Oxford: Oxford University Press.
- Schimmel, A. (1992). *I Am Wind, You Are Fire: The Life and Work of Rumi*. Boston, MA: Shambhala Publications.
- Schimmel, A. (1993). *The Triumphal Sun: A Study of the Works of Jalaloddin Rumi*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Söderström, J., Åkebo, M., & Jarstad, A. K. (2021). Friends, fellows, and foes: A new framework for studying relational peace. *International Studies Review*, 23(3), 484-508. DOI: 10.1093/isr/viaa033.
- Ware, A., & Ware, V.-A. (2022). Everyday peace: Rethinking typologies of social practice and local agency. *Peacebuilding*, 10(3), 222-241.